

Frombork

Tadeusz Piaskowski

Jerzy Sikorski

FROMBORK

FROMBORK

POJEZIERZE
1971

Opracowali
TADEUSZ PIASKOWSKI i JERZY SIKORSKI
Projekt okładki
MIECZYŚLAW ROMAŃCZUK
Opracowanie typograficzne
LEANDER GARDZIELEWSKI

Wersja elektroniczna
TOMASZ LEWICKI
Książka pochodzi ze strony <http://stalker.republika.pl>

DZIEJE
FROMBORKA

FROMBORK leży nad Zalewem Wiślanym, na północnym krańcu Niziny Braniewskiej. Zamieszkiwało tu jedno z plemion Prusów, plemię Warmów. Po podboju Prusów przez Zakon Krzyżacki, podzielono ziemie Prusów między Zakon i duchowieństwo świeckie. Wkrótce po podziale włączono do biskupstwa warmińskiego również terytorium między Narusą a Baudą, gdzie znajduje się Frombork – wówczas mała osada rybacka. Pierwszy biskup warmiński Anzelm I założył kapitułę i wystawił katedrę w Braniewie. Po spaleniu Braniewa w powstaniu Prusów, przeniesiono siedzibę kapituły do Fromborka ze względu na lepsze warunki obronne; siedzibą biskupa pozostało odbudowane Braniewo.

Katedrę we Fromborku, początkowo drewnianą i małą, zbudowano na jednym z trzech wzgórz nad Zalewem Wiślanym. Pierwsza historyczna wzmianka o Fromborku pochodzi z roku 1284, o katedrze zaś z roku 1238. Już wówczas otaczały katedrę obwarowania ziemno-drewniane. Budowę katedry murowanej rozpoczął piąty biskup warmiński Henryk II Wogenap w roku 1329; budowę ukończył dopiero dziewiąty z kolei biskup Henryk III Sorbom w roku 1388. Masywna bryła katedry pełniła wówczas samodzielną funkcję obronną. Mury obronne ukończono ostatecznie w drugim lub trzecim dziesięcioleciu XV wieku, jak stwierdza kronikarz Zakonu, Johannes Plastwich.

Prawa miejskie (na prawie lubeckim) uzyskał Frombork w roku 1310. Wyrazem tego był ratusz umieszczony przy wschodniej pierzei rynku, wielokrotnie palony i odbudowywany w ciągu dziejów. U wylotu północnego naroża rynku usytuowano kościół parafialny Św. Mikołaja.

Ludność Fromborka utrzymywała się z uprawy roli, hodowli i połowów na Zalewie, wychodząc również często na pełne morze, gdyż obecna Mierzeja Wiślana dzieliła się na szereg wysp. Temu ostatniemu celowi służyły tzw. kutie – szerokie łodzie żaglowe o niewielkim zanurzeniu, dostosowane do warunków płytkiego Zalewu. W połowie XV wieku powstał tu port rybacki. Miał on własną wieżę strażniczą pełniącą też rolę latarni morskiej. Do dziś zachowały się w pobliżu portu resztki tej wieży.

Sprawę zaopatrzenia miasta w wodę rozwiązali mieszkańcy za pomocą kanału o długości niemal pięciu kilometrów, stanowiącego dziś unikalny w skali europejskiej zabytek średniowiecznej inżynierii.

W czasie wojen polsko-krzyżackich miasto trzykrotnie było pustoszone i palone, a katedra dwukrotnie plądrowana.

Usunięcie zniszczeń miało trwać prawie pół wieku. Mikołaj Kopernik, który osiedlił się tu w 1510 roku, trafił na czasy świetności i rozkwitu Fromborka. Jednak ostatnia wojna Polski z Zakonem doprowadziła w 1520 roku do kolejnego spalenia miasteczka. Po wojnie biskup Maurycy Ferber (1523-1537) energicznie zajął się podniesieniem obronności warowni. Jego dzieło w znacznej części przetrwało do naszych czasów.

W drugiej połowie XVI wieku miasto rozwijało się i wzbogacało. W 1564 roku powstała tu gildia rybacka, w latach 1571-1572 zbudowano jeden z pierwszych europejskich wodociągów epoki odrodzenia. Poddawany sukcesywnym remontom funkcjonował on do połowy XVIII wieku.

Nowa era kłesk dla Fromborka nastąpiła w czasie wojen szwedzkich. W 1626 roku Szwedzi spalili miasto, a z katedry wywieźli wiele cennych sprzętów księgi i archiwalia kapituły, między innymi całą bibliotekę Kopernika.

Jeszcze kilkakrotnie łupiony przez wojska szwedzkie (w latach 1655 i 1703) oraz pruskie (1762 i 1768) Frombork nie odzyskał już dawnego znaczenia. Po rozbiórce Polski stał się niewiele znaczącą osadą rybacką. Ludność miasta wzrastała minimalnie. W 1772 roku miasto liczyło 1362 mieszkańców, a w 1939 roku – 2981.

W czasie działań wojennych 1945 roku miasteczko znowu zostało zburzone. Z zabudowy miejskiej pozostało zaledwie 20%. Spłonął stary pałac biskupi, parę kanonii i dzwonnica. Pocisk ugodził we fronton katedry.

Po wojnie warownia fromborska i samo miasto stało się obiektem badań archeologów, historyków i historyków sztuki oraz przedmiotem szczególnej troski konserwatorów zabytków.

Frombork nie darmo nazywany jest „grodem Kopernika”. Świadectwa pobytu Mikołaja Kopernika we Fromborku są bardzo liczne. Tu przecież powstało wiekopomne dzieło *De revolutionibus*, tu w roku 1543 astronom zakończył życie. W tutejszej katedrze pochowano go bezimiennie obok przydzielonego mu jako kanonikowi czwartego ołtarza w prawej nawie.

W obrębie murów warowni nabył dla siebie wieżę narożną, która mogła mu dawać schronienie na wypadek wojny. Nie mógł jednak mieszkać

w dziedzińcu katedralnym. Mieszkanie jego, nierozdzielnie związane z obserwatorium, musiało odpowiadać określonym warunkom. Podobnie więc jak inni kanonicy, kupił sobie dom na zewnątrz murów, jedną spośród kano-
nii na zachodnim, sąsiadującym z warownią wzgórza. Dom Kopernika znajdował się naprzeciw jego wieży. Położony na skraju wzgórza był pierwszym od północy w rzędzie domów kanoniczych. Ta właśnie topografia miała dla astronoma decydujące znaczenie: gdy w ogrodzie na zapleczu domu, na swoim pavimentum (płytcie obserwacyjnej) ustawiał instrumenty, miał do-
koła rozległy obszar nieba, którego nic nie zasłaniało. Płyta obserwacyjna, wzmiankowana jeszcze 40 lat po śmierci astronoma, nie zachowała się do naszych czasów. Dzisiejsza kanonia pod patronatem św. Stanisława kryje w sobie szczątki gotyckich fundamentów dawnego domu Kopernika.

ZABYTKI
FROMBORKA

Warownię założono na planie nieregularnego prostokąta. Najpotężniejszym elementem systemu obronnego jest ośmioboczna basteja w południowo-zachodnim narożu z nadbudowaną na niej czworoboczną wysoką dzwonicą.

Strony zachodniej broni wysoki zwieńczony krenelażem mur z prostokątną wieżą bramną Bramy Zachodniej. W północno-zachodnim narożu znajduje się prostokątna wieża, należąca ongiś do Kopernika, od XVII wieku nazywana Wieżą Kopernika.

Między Wieżą Kopernika a półkolistą basztą północną, zwaną Wieżą Custodii, rozwija się północno-zachodni odcinek muru tworzący skośne ścięcie prostokątnego obwodu warowni. Pośrodku, tam gdzie znajdowała się kiedyś Brama Północna, od wewnątrz przylega do muru kanonia pod patronatem N.M.P. Wniebowziętej. Za basztą siedem skarp wspiera mur od zewnątrz. Od strony wschodniej odcinek ten flankowany jest prostokątną wieżą, mieszczącą w sobie kapitularz.

W połowie wschodniego ciągu murów usytuowano okrągłą basztę, zamkniętą szyć bramną dawnej Furty Wschodniej. O dalszą część muru wschodniego opiera się stary pałac biskupi.

Południowy ciąg flankuje od strony wschodniej elewacja ryzalitu pałacu biskupiego. W połowie długości mur przerwany jest Bramą Południową składającą się z dwu półkolistych baszt i przejścia bramnego. Do bramy przylega od zachodu budynek Nowego Wikariatu, którego południową elewację posadowiono na murze obronnym. Odcinka muru biegnącego w kierunku ośmiobocznej bastei broni baszta południowa.

Masywne obwarowania wokół katedry zaczęto wznosić w końcu XVI wieku. Podczas wojen polsko-krzyżackich w XV wieku kilkakrotnie ulegały one częściowym zniszczeniom. Wybitną rolę spełniała ośmioboczna basteja w południowo-zachodnim narożniku warowni. Kształt jej wskazuje, że zbudowana została już w okresie broni palnej. W pozostałych narożnikach wzniesiono czworoboczne wieże.

Biskup Maurycy Ferber (1523-1531) odnawiając warownię wystawił przed bramą południową barbakan (odnaleziony podczas prac wykopaliskowych w roku 1970), otoczył zespół katedralny nowym murem, poszerzając fosę południową (sucha fosa) i wykładając ją cembrowiną.

W roku 1685 nadbudowano na ośmiobocznej bastei wysoką dzwonnice. Około roku 1850 przebudowano bramę południową nadając jej dzisiejszy kształt.

ARCHITEKTURA KATEDRY

Katedra usytuowana jest w północno-wschodniej części wzgórza. Od południa i od zachodu pozostaje obszerna przestrzeń dziedzińca. Katedra wiąże się w dwóch miejscach z budowlami położonymi na obwodzie. Kryty gotycki chodnik łączy ją z kapitularem, arkada dawnej bramy z wieżą Custodii.

Wzniesiona na rzucie prostokąta, katedra ma wyodrębnione pięcioprzęsłowe prezbiterium i ośmioprzęsłowy, halowy korpus o trzech nawach. Zbudowana jest z cegły, pokryta dużym dwuspadowym dachem, flankowana w narożach korpusu ośmiobocznymi wieżyczkami. Na kalenicy umieszczono sygnaturkę i wieżyczkę. Zachodnią fasadę szczególnie bogato zdobi terakotowy fryz. Do kruchty zachodniej prowadzi portal, którego imposty i archiwolta zdobione są ornamentami roślinnymi i zwierzęcymi. Równie bogato ozdobiono portal między kruchtą a nawą główną.

Prezbiterium ma 30 metrów długości, 11 metrów szerokości; nawa 60 metrów długości, szerokość korpusu wynosi 22 metry, a jego wysokość 16,5 metra mierząc od posadzki do zwornika sklepiennego.

Korpus główny katedry wsparty jest na dwóch rzędach masywnych ośmiobocznych filarów, oddzielających nawy boczne od głównej. Prezbiterium umieszczone na osi nawy głównej otwiera się ku niej wysmukłym łukiem tęczowym. Wnętrze kościoła przesklepiono sklepieniem gwiaździstym z charakterystycznym żebrzem przewodnim.

Ośmioboczne filary, podtrzymujące sklepienia i oddzielające nawy, są gładkie. Sklepienie gwiaździste w nawie głównej jest czternastodzielne, w nawach bocznych – ośmiodzielne. W narożniki katedry wbudowano w charakterystyczny sposób ośmioboczne wieżyczki. Pełniły one rolę klatek schodowych łączących wewnątrz z gankami obronnymi wieńczącymi niegdyś katedrę. W górnej kondygnacji, na zewnątrz, wieżyczki są rozczłonkowane

ostrołukowymi blendami. Przykryte stromymi ośmiobocznymi daszkami.

Architektoniczny wystrój wnętrza katedry nie odbiega od stosowanych zwykle w kościołach na północnym wschodzie Europy. Jakkolwiek murarka filarów jest bardzo nierówna, nie były one pierwotnie tynkowane, otynkowano jedynie fryz tworzący rodzaj kapitelu; niewykluczone, że ozdobiono go także dekoracją malarską. Żebra sklepienne są profilowane i jeżeli były tynkowane, musiały mieć dekorację malarską, podobnie jak zworniki.

Na zewnątrz konstrukcję katedry wzmocniono szeregiem skarp. Prezbiterium wspiera się dachem o wschodni, niegdyś znacznie bogaciej zdobiony szczyt korpusu głównego. Prawdopodobnie na szczycie był wstępujący fryz arkadkowy, odpowiadający fryzowi elewacji zachodniej. Świadczą o tym zachowane szczątkowo elementy architektoniczne. Szczególnie ozdobnie potraktowana została fasada zachodnia. Ponad fryzem terakotowym, wieńczącym mur, wznosi się w trójkącie szczytu fryz arkadkowy. Nad nim biegł ongiś (wskazują na to widoczne jeszcze ślady na narożnych wieżyczkach) drugi taki sam; był to więc fryz podwójny. Wieżyczki narożne musiały być zatem odpowiednio wyższe dla zachowania koniecznych proporcji. Później, obniżając trójkąt szczytu, odjęto również wieżyczkom jedną kondygnację i stworzono widoczną dzisiaj harmonijną całość.

Fryz arkadkowy jest często spotykanym elementem elewacji kościołów z XII i XIII wieku w Nadrenii. Podobny do fromborskiego motyw znajduje się w szczycie wschodnim katedry w Speyer. Wpływowi włoskim natomiast należałoby przypisać brak dzwonnicy organicznie związanej z korpusem kościoła.

Wnętrze kruchty zachodniej obiega, w połowie wysokości, fryz mauerwerkowy ze sztucznego kamienia, poniżej płaski fryz terakotowy z napisem (majuskułą gotycką) podającym rok ukończenia budowy katedry. Ściany kruchty ponad fryzem zdobione są terakotową wykładziną z drobnym ostrołukowym ornamentem. Ferdynand Quast, konserwator zabytków prowincji wschodniopruskiej w połowie XIX wieku, opisując kruchtę, słusznie podkreślał wschodni charakter tej ornamentacji, przypominającej płaskie sklepienia stalaktytowe w sztuce islamu. Kruchtę nakrywa sklepienie gwiaździste, którego żebra zdobione są rzeźbionymi postaciami aniołów i świętych. Najbardziej reprezentacyjny jest portal wewnętrzny, wykonan-

ny ze szwedzkiego wapienia. Ościeża portalu są szeroko rozglifione, cokolwiek zdobi ornament maswerkowy w układzie pasowym. W impostach wyrzeźbiono twarze, w archiwolcie przedstawienie panien głupich i mądrych, usytuowanych rzędami w kierunku zwornika rzeźbionego na kształt głowy Chrystusa. Ostrołukowy tympanon jest bardzo bogato zdobiony ornamentem maswerkowym. Na zewnątrz portalu umieszczono postacie demonów zamykające kompozycję.

Nieco później, do południowej elewacji katedry dobudowano kruchnę, krytą dachem pulpitowym i wykonaną w wątku gotyckim.

Do południowej elewacji prezbiterium przybudowano kaplicę Św. Jerzego zwaną później Polską, ponieważ od roku 1639 wygłaszano w niej kazania w języku polskim. Nie da się dokładnie określić czasu powstania kaplicy. Gotycki wątek i ośmiodzielne sklepienie gwiaździste wskazują na koniec średniowiecza.

Około połowy XVI wieku stan techniczny katedry stał się dalece niezadowalający, szczególnie dach wymagał naprawy. Biskup Tiedeman Giese (1549-1550) przeznaczył na ten cel specjalne fundusze. Praca okazała się jednak daremna, gdyż 17 maja 1551 dach spłonął od uderzenia pioruna. Biskup Stanisław Hozjusz (1551-1579) obejmując katedrę zastał ją poważnie zniszczoną.

Już w sierpniu 1551 roku mistrz Galen z Brabantu rozpoczął ponowną naprawę dachu. Budowę zakończono w czasach biskupa Marcina Kromera (1579-1539). Zmiany, jakim uległa architektura katedry podczas remontu, nie są znane z powodu braku jakichkolwiek przekazów źródłowych i ikonograficznych. Prawdopodobnie zniesiono ganek obronny koronujący elewacje północną i południową, obniżając znacznie dach. Pociągnęło to za sobą zmiany również w elewacjach szczytowych.

Po pierwszej wojnie szwedzkiej (w latach 1631-1647) również dokonano wielu napraw. Zainstalowanie nowych organów (w roku 1633), dzieła organmistrza Daniela Nitrowskiego z Gdańska, i umieszczenie miechów organowych na kruchnie zachodniej, spowodowało konieczność budowy pomieszczenia sklepionego; podwyższając w tym celu dach kruchty podwyższono również attykę. Do północnej ściany kruchty dobudowano ponadto półokrągłą klatkę schodową umożliwiającą dojście do miechów organo-

wych.

W roku 1712 rozpoczęto bardzo poważne naprawy trwające do roku 1721. Prawdopodobnie wówczas szczyt zachodni otrzymał obecną postać.

Dużą zmianę w wyglądzie katedry spowodowało przybudowanie, do elewacji południowej, kaplicy Zbawiciela zwanej potocznie od nazwiska biskupa-fundatora kaplicą Szembeka (1132-1135). Kaplicę zbudowaną na planie kwadratu, przykryto kopułą z latarnią, rozczłonkowano toskańskimi pilastrami. Żelazna kuta brama wejściowa jest dziełem ówczesnego kowala Jana Szwarca z Reszla. Wkrótce po ukończeniu prac usunięto, znajdujące się w pobliżu nowego wejścia, epitafium Mikołaja Kopernika. Na jego miejscu umieszczono epitafium biskupa Krzysztofa Szembeka. Od pierwszego rozbioru Polski, kiedy to w roku 1772 Warmię przyłączono do Prus, aż do roku 1838 nie prowadzono w katedrze żadnych remontów. W latach 1339-1841 naprawiono zniszczoną wieżbę dachową głównego korpusu, prezbiterium, krucht, kaplic i zakrystii. Na południowej połąci dachów wymieniono dachówkę. Szczyt zachodni wzmocniono przemurowaniem. Odtworzono żabki i kwiatony w szczytach zachodnim i wschodnim. Naprawiono wieżyczki narożne. Ówczesne prace budowlane w znacznym stopniu przyczyniły się do konstrukcyjnego wzmocnienia katedry, obniżyły jednak w pewnym sensie wartość artystyczną wystroju architektonicznego, który potraktowano purystycznie, kierując się ideą regotyżowania na sposób XIX-wieczny, niezgodnie z przekazami ikonograficznymi. W roku 1867 podjęto naprawę okien katedry. Wówczas otrzymały one obecny podział i oszklenie.

W związku ze zbliżającym się jubileuszem pięćsetlecia katedry, biskup Andrzej Thiel zlecił opracowanie projektów polichromii wnętrza miejscowym malarzom. Realizację projektu rozpoczęto w styczniu 1890 roku. Jesienią tegoż roku ukończono, wywołującą od początku sprzeczne opinie, dekorację głównego korpusu. Polichromię w prezbiterium ukończono w listopadzie następnego roku. Wówczas też malowidło ściennie, przedstawiające Ojców Kościoła, przemalowano gruntownie, skutkiem czego straciło swój autentyczny charakter.

Od tego czasu katedra przetrwała w stanie niezmienionym do roku 1945. W czasie działań ostatniej wojny nie doznała większych zniszczeń; powstała

jedynie niewielka wyrwa w szczycie elewacji zachodniej, uszkodzone zostało również pokrycie dachu. W okresie powojennym ubytki uzupełniono i zrekonstruowano mechanizm zegarowy. Od roku 1945 katedrę zaliczono do klasy zerowej w rejestrze zabytków i otoczono ścisłą opieką konserwatorską jako doskonały przykład monumentalnego, średniowiecznego założenia architektonicznego.

WYSTRÓJ WNĘTRZA KATEDRY

Ołtarze

Według dokumentu zachowanego w brewiarzu biskupa Jana Abeziera (1415-1424), z początkiem XV wieku było w katedrze szesnaście ołtarzy przy filarach ołtarz główny w prezbiterium i ołtarz wczesnej mszy przy łuku tęczowym, na osi nawy głównej. W czasach biskupa Łukasza Watzenrodego (według napisu na ołtarzu w roku 1504) wystawiono nowy ołtarz główny – poliptyk. Ołtarz obecnie znajdujący się przy ścianie nawy północnej, wykonany w warsztacie toruńskim, jest wspaniałym przykładem malarstwa i rzeźby późnego średniowiecza. Uszkodzony w roku 1945 był konserwowany w latach 1957-1959.

Za biskupa Hozjusza (1551-1579) było dziewiętnaście ołtarzy oprócz ołtarza głównego. Po pierwszej wojnie szwedzkiej zachowały się tylko dwa ołtarze poliptyk oraz ołtarz dziekana. Obecne ołtarze pochodzą w większości z lat 1632-1650 i są charakterystyczne dla wczesnego baroku.

Ołtarz proboszcza kapituły, przy wschodniej ścianie nawy północnej, ufundowany został przez biskupa Mikołaja Szyszkowskiego i prepozyta Wojciecha Rudnickiego około 1640 roku. W retabulum znajduje się obraz przedstawiający komunię św. Stanisława Kostki. W predelli umieszczono scenę Sądu Ostatecznego.

Ołtarz Św. Michała, stojący przy pierwszym filarze nawy północnej, pochodzi z fundacji kanonika Waclawa Kobierzyckiego (około 1640 roku). W retabulum znajduje się obraz przedstawiający Michała Archanioła.

Ołtarz Św. Anny, przy drugim filarze nawy północnej, wystawiono w roku 1639. Obrazy malowane są przez Bartłomieja Strobla, nadwornego ma-

larza króla Władysława IV. W retabulum umieszczony jest obraz św. Anny Samotrzeciej. W zwieńczeniu przedstawiono św. Andrzeja, w predelli św. Katarzynę Sieneńską, Barbarę, Małgorzatę i Magdalenę.

Ołtarz Matki Boskiej Bolesnej, przy trzecim filarze nawy północnej, pochodzi z lat około roku 1640. Snycerka ołtarza wskazuje na doskonały warsztat. Zalicza się go do najlepszych ołtarzy drewnianych w katedrze.

Ołtarz Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, przy czwartym filarze nawy północnej, fundowany był przez kanonika Eustachego Nenchena około roku 1642. W retabulum umieszczono obraz przedstawiający legendę o św. Eustachym.

Ołtarz Św. Mikołaja, przy piątym filarze nawy północnej, ufundowany został przez biskupa sufragana Michała Działyńskiego w roku 1639. Obraz w retabulum, pochodzący z 1772 roku, przedstawia hołd składany Marii przez św. Karola Boromeusza i św. Katarzynę z Bolonii.

Ołtarz Św. Marcina, przy szóstym filarze nawy północnej, ufundował kustosz kapituły Jerzy Marquardt w roku 1645. W retabulum znajduje się obraz przedstawiający hołd trzech króli.

Ołtarz Św. Augustyna opiera się o siódmy filar nawy północnej. Fundator nieznan. Ołtarz został ozdobiony przez kanonika Nowiejskiego (1654-1664). W retabulum umieszczono obraz przedstawiający pokłon pasterzy, w predelli scenę z Emaus, w zwieńczeniu wizerunek św. Augustyna. Cokoły kolumn zdobiono w stylu chinoiserie.

Ołtarz Św. Mateusza (ołtarz dziekana) znajduje się przy wschodniej ścianie nawy południowej, obok łuku tęczowego. Został on odrestaurowany przez kanonika Łukasza Górnickiego († 1651). Obraz w retabulum przedstawia Madonnę z Dzieciątkiem i św. Janem Chrzcicielem.

Ołtarz Św. Rozalii, przy pierwszym filarze nawy południowej, ufundował biskup Mikołaj Szyszkowski w roku 1640. W retabulum umieszczono obraz przedstawiający św. Rozalię. W zwieńczeniu obraz przedstawiający św. Karola Boromeusza.

Ołtarz Św. Tomasza, przy drugim filarze nawy południowej, został ufundowany przez kanonika Eucharda Zarnhausena († 1642). Obraz w retabulum przedstawia Marię z Dzieciątkiem, adorowaną przez św. Wojciecha i bł. Bogumiła; w zwieńczeniu wizerunek św. Tomasza.

Ołtarz Św. Krzyża, przy trzecim filarze nawy południowej, ufundował około roku 1634 kanonik Andrzej Zagórny. Obraz w retabulum przedstawia Ukrzyżowanego; w zwieńczeniu Zdjęcie z Krzyża.

Ołtarz Św. Szymona i Św. Judy Tadeusza, przy czwartym filarze nawy południowej, wystawił w roku 1694 kanonik Szymon Aleksy Treter. W retabulum umieszczono obraz przedstawiający koronację Matki Boskiej, w zwieńczeniu Anioła Stróża. Obrazy te zakupiono w Rzymie w roku 1709.

Ołtarz Św. Jana Chrzciciela, przy piątym filarze nawy południowej, ufundowany przez dziekana kapituły Stanisława Bużeńskiego zbudowano około roku 1680. Obraz w retabulum przedstawia Matkę Boską z Dzieciątkiem; jest to kopia obrazu Madonny bizantyńskiej z kościoła S. Maria Maggiore w Rzymie. W zwieńczeniu umieszczono obraz przedstawiający św. Jana Chrzciciela w wieku dziecięcym.

Ołtarz Św. Bartłomieja, przy szóstym filarze nawy południowej, wystawił kanonik Mateusz Montanus w roku 1632. W retabulum znajduje się obraz przedstawiający św. Walentego; w uszakach malowane medaliony z wizerunkami św. Andrzeja i św. Tadeusza, w zwieńczeniu św. Bartłomiej. W predelli obraz z postacią fundatora – Złożenie do Grobu.

Ołtarz Św. Wawrzyńca, przy siódmym filarze nawy południowej, ufundowany wstał około roku 1679 przez kanonika Jana Wołowskiego. W retabulum umieszczono obraz przedstawiający św. Marię Magdalę, w zwieńczeniu wizerunek św. Piotra.

Ołtarz Św. Józefa, obok ołtarza dziekana, w narożu przy tronie wizerunku nawy południowej, został wystawiony w roku 1713 przez kustosa kapituły Jana Jerzego Kunigka. Obraz w retabulum przedstawia zaślubiny Najświętszej Marii Panny, w zwieńczeniu śmierć św. Magdaleny.

Przed łukiem tęczowym w nawie głównej ustawiony był od najdawniejszych czasów ołtarz Św. Krzyża, zwany ołtarzem wczesnej mszy. Obecny pochodzi z roku 1909.

Ołtarz Św. Jerzego w Kaplicy Polskiej, usytuowany przy ścianie wschodniej kaplicy, ufundował kanonik Jan Zachariasz Szok († 1692). Obraz w retabulum przedstawia św. Jerzego walczącego ze smokiem.

Ołtarz Zbawiciela na południowej ścianie kaplicy Zbawiciela wystawił w roku 1740 biskup Krzysztof Szembek. W retabulum umieszczono du-

ży obraz przedstawiający Zbawiciela adorowanego przez świętych, pośród których znajdują się św. Andrzej i św. Krzysztof, patroni fundatora. Retabulum zdobione jest ponadto srebrnymi relikwiarzami, również na mensie umieszczono srebrny relikwiarz w kształcie trumny. Relikwie pochodzą m.in. z rzymskich katakumb. Relikwiarze i inne roboty pozłotnicze wykonał złotnik olsztyński Jan Giese. Zdobienie ołtarza jest dziełem malarza Rogalskiego z Królewca, który wykonał również polichromię iluzjonistyczną imitującą portal kaplicy. Polichromia wnętrza kaplicy jest dziełem malarza Marcina Meyera z Lidzbarka.

Ołtarz główny przy wschodniej ścianie prezbiterium został ufundowany w roku 1750 przez biskupa Adama Stanisława Grabowskiego. Projekt powstał w środowisku krakowskim, dzięki czemu ołtarz ten bardzo przypomina ołtarz główny katedry wawelskiej. W retabulum umieszczono duży obraz przedstawiający Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny, w zwieńczeniu obraz przedstawiający św. Andrzeja. Obrazy są dziełem drezdeńskiego malarza Torellego. Wykonanie rzeźb zlecono rzeźbiarzowi gdańskiemu Meissnerowi. Po obu stronach ołtarza głównego znajdują się małe ołtarze z relikwiarzami, łączące się z nim w jedną całość. Na mensie stoi sześć wspaniałych srebrnych lichtarzy rokokowych i krucyfiks. Wykonał je złotnik gdański Jan Godfryd Schlaubitz.

Rzeźby wolnostojące

Z pierwotnie znajdujących się w katedrze rzeźb zachował się jedynie krucyfiks pochodzący z początku XVI wieku (około r. 1510), umieszczony w łuku tęczowym dzielącym nawę główną od prezbiterium. Pozostałe rzeźby we wnętrzu katedry, przy filarach, przedstawiające Najświętszą Marię Pannę, św. Jana, św. Piotra i św. Pawła pochodzą z końca XIX wieku.

Sprzęty kościelne

Zachowane w prezbiterium trójsiedziskowe stalle pochodzą z pierwszej połowy wieku XV. Osiemnastowieczne stalle kanonickie fundowali biskupi Potocki i Szembek. Wykonanie ich zlecono mistrzowi Peuckertowi z Reszla.

Obrazy owalne przedstawiające św. Piotra i św. Pawła malował Torelli.

Kazalnica przy czwartym filarze nawy północnej ufundowana została przez kanonika Żórawskiego w roku 1785. Kazalnicę przy ścianie północnej Kaplicy Polskiej ufundowano w roku 1689.

Prawie wszystkie ławy przed ołtarzami pochodzą z drugiej połowy XVII wieku. Służyły one między innymi do przechowywania utensyliów ołtarzowych.

Kamienna kropielnica umieszczona w kruchcie południowej pochodzi prawdopodobnie z XVI wieku. Chrzcielnicę przy południowej ścianie prezbiterium ufundował w roku 1683 kanonik Wolff.

Obrazy sztalugowe

Z licznych niegdyś w katedrze obrazów sztalugowych, do czasów obecnych zachowało się zaledwie kilka. Do najstarszych należy obraz olejny na płótnie, prawdopodobnie z końca XVIII wieku, przedstawiający procesję na dziedzińcu katedralnym, w której bierze udział król Jan III Sobieski. Obraz umieszczony jest na ścianie nawy południowej. Mniej więcej z tego samego okresu pochodzi obraz owalny w metalowych trybowanych ramach – św. Antoniego z Padwy. Na północnej ścianie prezbiterium znajduje się dobra kopia Madonny Sykstyńskiej Rafaela, wykonana prawdopodobnie w drugiej połowie wieku XIX. W nawie głównej, na jednym z filarów umieszczono obraz z drugiej połowy XIX wieku przedstawiający św. Dorotę z Mątowych. Autorzy wymienionych obrazów nie są znani.

Organy

Z zachowanych rachunków kanonika Marcina Achtsnichta wynika, że 23 grudnia 1508 roku zawarto z mistrzem Janem z Chojnic umowę o wykonanie organów dla katedry. Organy te wywieźli następnie Szwedzi podczas pierwszej wojny szwedzkiej (1626-1635). W 1683 roku kapituła znowu zawarła umowę, tym razem z gdańskim organmistrzem Danielem Nitrowskim, o wykonanie organów wraz z emporą. W roku 1684 organy ustawiono, zaś w następnym roku malarz lidzbarski Piper przyozdobił je polichromią.

W roku 1935 zlecono przebudowę organów firmie organmistrzowskiej Ericha Kempera z Lubeki. Wówczas wprowadzono elektropneumatyczną trakturę stołu gry o pięciu manualach i klawiaturze nożnej. Zbudowano ponadto nowe organy chórowe umieszczone nad Kaplicą Polską i połączone z organami głównymi. Wzbogacono też instrument umieszczając w prospekcie głównych organów głosy trąbki hiszpańskiej, na podobieństwo organów katedry królewskiej w Toledo. Organy fromborskie, obok organów w Oliwie, Leżajsku i Kamieniu Pomorskim, należą do najcenniejszych w Polsce.

Płyty nagrobne i epitafia

W katedrze zachowało się 129 płyt nagrobnych z różnych okresów. Najstarsze są płyty gotyckie pochodzące z lat 1300-1512. Wykute napisy minuskułowe podają nazwisko i datę śmierci. Na wielu płytach przedstawiono w reliefie postać zmarłego kanonika. Okres gotycki najlepiej reprezentuje płyta kantora Jana von Essena z roku 1416.

Płyty renesansowe posiadają równie duże rozmiary, teksty łacińskie wykonane są antykwą. Zdobiono je często rzeźbionymi postaciami kanoników w otoczeniu ornamentu roślinnego i kandelabrowego. Najstarsza z nich, płyta kanonika Jana Chrapickiego pochodzi z 1525 roku.

Najcharakterystyczniejszym elementem barokowych płyt nagrobnych jest przedstawienie trupiej czaszki, wraz z krótkim tekstem i sygnaturą twórcy nagrobka. Płyty tego rodzaju pojawiły się w katedrze wkrótce po roku 1600. W tym też okresie wymieniano na nich zazwyczaj dostojęstwa i zasługi położone w służbie państwa polskiego.

Epitafia w katedrze fromborskiej pochodzące głównie z epoki baroku umieszczone są na ścianach naw bocznych. Największą wartość pamiątkową przedstawia epitafium wielkiego astronoma Mikołaja Kopernika († 1543), ufundowane przez kapitułę w drugiej połowie XVIII wieku. Już poprzednio w roku 1581 biskup Marcin Kromer wystawił Kopernikowi epitafium na ścianie nawy południowej, jednak podczas budowy kaplicy Zbawiciela zostało ono usunięte. Epitafium fundacji kapituły znajduje się na pierwszym filarze nawy północnej, naprzeciw ołtarza wczesnej mszy. Gałązkę waw-

rzynu pochodzącą z Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie umieścić w roku 1948 prezydent Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Pod sklepieniem prezbiterium znajdują się imitacje pięciu kapeluszy kardynalskich i tiary papieskiej. Mają one przypominać, że pięciu biskupów warmińskich zostało kardynałami, a jednego z nich, Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, wyniesiono do godności papieskiej jako Piusa II.

ZABUDOWA DZIEDZIŃCA WAROWNI

We wnętrzu warowni, służącej kanonikom jako schronienie w czasach licznych wojen, powstały w różnych okresach budynki mieszkalne – kanonie wewnętrzne. Zachowały się dwie z nich oparte o północno-zachodni ciąg muru.

Budynek prawy jest starszy, pochodzi bowiem z końca XV lub z początku XVI wieku. Do środka prowadzi portal o łuku koszowym, obramiony laskowaniem z profilowanej cegły. We wnętrzu znajdują się późnogotyckie stropy. Od roku 1948 do 1970 mieściło się tutaj Muzeum Mikołaja Kopernika.

O mur południowy, przy Bramie Południowej oparty jest budynek Nowego Wikariatu. Powstał w roku 1723 jako mieszkanie dla wikariuszy, rozbudowano go w roku 1861.

W południowo-wschodnim narożniku wzgórza katedralnego, mieścił się niegdyś Dom Biskupi zbudowany w końcu XV wieku. W czasach biskupa Pabiana z Łęzan (1512-1523), rozbudował go kanonik Tiedeman Giese. W roku 1524 zamieszkał tam dziekan kapituły Jan Ferber, a od 1526 roku, po ustaniu niepokoїв wojennych, za sprawą biskupa Maurycego Ferbera pałac stał się stałą kwaterą biskupią. Po spaleniu w czasie pierwszej wojny szwedzkiej odnowił go w roku 1666 biskup Wydźga, a biskup Szembek przebudował w 1727 roku. W 1945 roku pałac, w wyniku działań wojennych, został znowu spalony. Odbudowany w 1969 roku pomieścił Muzeum Mikołaja Kopernika.

KANONIE ZEWNĘTRZNE

Po raz pierwszy kanonie zewnętrzne wymienione są w dokumencie lokacyjnym z roku 1310. Usytuowane były one wówczas na zachodnim wzgórzu, a z warownią połączone drewnianym mostem przerzuconym nad fosą. W okresie licznych wojen w XV wieku, kanonie były kilkakrotnie niszczone. W roku 1616 wymienia się 17 kanonii. Podczas wojen szwedzkich zostały one ponownie zrujnowane.

Kanonie zewnętrzne były właściwymi rezydencjami kanoników. Otaczają one wieńcem Wzgórze Katedralne od strony zachodniej i południowej. Na wschodnim wzgórzu usytuowany jest nowy Pałac Biskupi.

Pierwsza w kolejności – na skraju zachodniego wzgórza, jest kanonia pod patronatem św. Stanisława. Zbudowana w końcu wieku XIV, kilkakrotnie przebudowywana wygląda swój zawdzięcza przebudowie z połowy XIX wieku. Tutaj od roku 1510 mieszkał Mikołaj Kopernik.

Druga z kolei na wzgórzu zachodnim, na południe od poprzedniej, to kanonia pod patronatem św. Michała. Jest ona jedną z najstarszych kanonii zewnętrznych. Około roku 1640 została gruntownie przebudowana przez kanonika Łukasza Górnickiego. We wnętrzu zachowały się polichromowane stropy barokowe i kominek. W elewacji frontowej widnieje ustawiona w niszy figura z XIV wieku przedstawiająca Michała Archanioła. Kiedyś był tu ozdobny ogród ze studnią Neptuna i fontanną.

Nieco dalej w kierunku południowym leży kanonia pod patronatem św. Piotra. Wybudowana została w roku 1719 przez kanonika Ruggieriego na miejscu zrujnowanej kanonii gotyckiej. We wnętrzu zachowały się barokowe kominki i stiukowe sufity.

Najdalej na południe położona jest kanonia pod patronatem św. Pawła. Zbudowano ją prawdopodobnie około roku 1680. Był przy niej starannie pielęgnowany ogród z drzewami owocowymi i winoroślą.

W szeregu kanonii leżących na południe od warowni, pierwszą od strony zachodniej jest kanonia pod patronatem św. Ludwika. Została ona zniszczona w roku 1945 (zachowały się jedynie piwnice z XV wieku). Odbudowana w 1969 roku.

Drugą od zachodu, w południowym ciągu, jest kanonia pod patronatem

Matki Boskiej Wniebowziętej (*inter muros*). Dom zbudowano w połowie XIX wieku na miejscu dawnego pochodzącego z XVII wieku. W fasadzie zachodniej znajduje się nisza z rzeźbą (z roku 1667) Matki Boskiej Wniebowziętej.

Trzecią z kolei w ciągu południowym i ostatnią z zachowanych jest kanonia pod patronatem św. Ignacego. Wybudowana została na wcześniejszych fundamentach około roku 1758 przez kanonika Piwnickiego. We wnętrzu znajdują się trzy rokokowe kominki.

Nowy Pałac Biskupi usytuowany na wschodnim wzgórzu, wzniesiony został w roku 1841 na miejscu dawnych kanonii (św. Jana Nepomucena i św. Andrzeja). Za pałacem rozciąga się w kierunku wschodnim duży ogród z egzotycznymi drzewami.

Kanonie fromborskie są jedynym w swoim rodzaju zespołem architektonicznym w północnej Polsce. Nawiązują one w sposób wyraźny do stylu polskich dworków. Zestawienie tej małej architektury, ukrytej pośród zieleni, z zespołem warownym Wzgórza Katedralnego, tworzy obraz o charakterze zdecydowanie odmiennym od klimatu surowej, masywnej, militarnej architektury zakonnej.

Wydawnictwo „Pojezierze”. Olsztyn 1971

Wydanie I. Nakład 10000 + 200 egz. Objętość 1 ark. wyd.

1,75 (2,32 A1) ark. druk. Papier piśmienny kl. III, 80 g, 70 x 100 cm.

Oddano do składania 19 lipca 1971 roku. Podpisano do druku 27 stycznia 1972 r.

Druk ukończono w lutym 1972 r. w Zakładach Graficznych w Toruniu

Toruń, ul. Katarzyny 4. Zam. 1663 - N-10 - Cena zł 8,-